

Urszula Swadźba

Etos pracy grup zawodowych : na podstawie badań socjologów śląskich

Górnośląskie Studia Socjologiczne. Seria Nowa 1, 269-285

2010

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Urszula Swadźba
Uniwersytet Śląski, Katowice

Etos pracy grup zawodowych Na podstawie badań socjologów śląskich

Abstract: In the introduction of the article the author defines 'Ethos' and places it in a wide area of research. Next, factors convenient for the formation of ethos of work in Silesia as well as the first research on the subject are presented. The research on ethos of work concentrates firstly on two dominating professions, e.g. miners and glassblowers and then on other professions. The author also defines chronological periods of research and shows the evolution of the attitude towards the mining profession as well as the changes in ethos of work of other groups. In the conclusion the author states her opinion on the research that is far-conducted on ethos of work and points out the research deficiencies.

Key words: ethos, work, professions, Silesia.

Wstęp

Omawiając zagadnienia związane z problematyką śląską, nie sposób pominąć zagadnień etosu pracy. Pojęcie to nieodmiennie kojarzy się z osobą M. Webera, a szczególnie z jego książką *Etyka protestancka a duch kapitalizmu* (1994). To tam Autor wykazał, jak ważne znaczenie ma praca w rozwoju społeczności ludzkiej. Praca w protestanckich społecznościach Europy Zachodniej traktowana była dwójako: autotelicznie, jako cel sam w sobie, oraz instrumentalnie, jako sposób na pobożne życie. *Etyka protestancka...* zawiera również wątek śląski. Autor porównuje robotnika rolnego w Niemczech i na Śląsku: „Dzisiejszy przeciętny Ślązak skosi przy pełnym wysiłku mniej niż dwie trzecie tej powierzchni, co lepiej wynagradzany i odżywiony Pomorzanie; Polak zaś, im dalej na wschód, tym jest — w porównaniu z Niemcem — mniej wydajny” (M. Weber, 1994, s. 43).

M. Weber pisze dalej, że konieczne jest wypracowanie takiego sposobu myślenia robotników, aby praca była celem samym w sobie. To znów jest efektem długotrwałego procesu wychowawczego. Warto zwrócić uwagę na tę myśl M. Webera, który wskazywał na dyfuzję elementów racjonalnej kultury protestanckiej. Rozpowszechniła się ona w Niemczech, a następnie przeniknęła na Śląsk wraz z rozwijającym się kapitalizmem.

Pisząc o etosie pracy, należy pokrótce zdefiniować to pojęcie i przypomnieć jego cechy konstytutywne, z których jedna, grupowy charakter etosu, ma bardzo ważne znaczenie w kształtowaniu śląskiego etosu pracy. Przypomnijmy więc, że „Etos pracy to charakterystyczny dla danej grupy społecznej lub dla całego społeczeństwa zespół wartości i norm odnoszący się do wartości fundamentalnej, jaką jest praca. Wartości i normy przejawiają się w konkretnych zachowaniach”. Istotnymi elementami etosu są więc wartości i normy. Mają one charakter podmiotowy i są związane ze stanem świadomości ludzkiej. Normy z kolei wyrażają i porządkują system wartości. Etos jest związany z działaniem. To przełożenie hierarchii wartości jest empirycznie dostrzegalne dopiero wtedy, gdy obserwuje się członków grupy w działaniu. I w końcu jedna z cech etosu, która ma ważne znaczenie w charakterystyce śląskiego etosu pracy, czyli społeczny charakter etosu. To grupa wytwarza swój etos, a jednostki realizują go w ramach grupy jako jej członkowie.

Taka definicja etosu mieści w sobie cechy świadomościowe, powinnościowe oraz behawioralne. W takim znaczeniu będzie używana w analizie całościowej śląskiego etosu pracy oraz poszczególnych grup zawodowych, szczególnie najczęściej opisywanych górników.

Czynniki sprzyjające kształtowaniu się etosu zawodowego na Śląsku i początki badań nad tym zagadnieniem

Ciężka praca w przemyśle, a zwłaszcza w górnictwie, ze względów egzystencjalnych wymuszała dyscyplinę, solidność i odpowiedzialność. Była to praca, którą wykonywało się w grupie. Dlatego etos pracy miał charakter grupowy. Za najmniejszy błąd w pracy pod ziemią wszystkim groziło kalectwo albo śmierć. Warunki zewnętrzne wymusiły etos pracy górników, jak i innych grup zawodowych. Druga połowa XIX i początek XX wieku to okres formowania się śląskiego etosu pracy (U. Swadźba, 2001, s. 62). Kształtowała go praca fizyczna, najczęściej górników i hutników. Za najistotniejszy czynnik tego etosu należy uznać niemieckie protestanckie wzory pracy. Według nich dyscyplinowano robotników, wymagano rzetelnej i sumiennej pracy, aż do granic wyczerpania. Kościół katolicki w swym nauczaniu oraz praktyczna działalność duchowieństwa umacniały te wartości w aspekcie pozamaterialnym. Robotnik był umiejscowiony w określonym porządku społecznym, a jego powinnością była rzetelna praca. Dzięki przekazowi międzypokoleniowemu takie wartości pracy zostały wpojone dzieciom i wnukom.

Fascynacja śląskim etosem pracy, szczególnie górniczym, wystąpiła w okresie międzywojennym w polskiej literaturze i publicystyce. Szczególnie przyczynili się do tego G. Morcinek (1981) i Z. Kossak-Szczucka (1981). Pisarz, sam pracujący we wczesnej młodości w kopalni, oddał w swojej powieści atmosferę kopalni i pracy górników (G. Morcinek, 1947). Z. Kossak-Szczucka (1932) w swoich opisach upatrywała w górniku cech ponadludzkich. Twórczość literacka tych autorów przyczyniła się do mitologizacji śląskiego (górniczego i hutniczego) etosu pracy oraz spowodowała stereotypizację postrzegania Ślązaka jako solidnego, sumiennego, uczciwego i zdyscyplinowanego pracownika fizycznego.

W okresie międzywojennym zaczęto się już profesjonalnie, socjologicznie zajmować problematyką śląską. Najczęściej podejmowano problematykę narodową i etniczną, ponieważ to ona dominowała w świadomości społecznej. Socjologowie piszący o Śląsku: E. Szramek (1934), J. Chałasiński (1935) i P. Rybicki (1938), w swoich pracach podejmują w sposób pośredni problem pracy Ślązaków, ich specyfiki i trudu. P. Rybicki pisze o: „poczuciu własnej godności i wartości, jaką Śląsk i jego praca odgrywają w życiu gospodarczym Polski” (P. Rybicki, 1938, s. 36), a w opisie stosunków narodowościowych panujących w „Kopalni” J. Chałasiński wielokrotnie podkreśla pracowitość badanych górników śląskich (J. Chałasiński, 1935, s. 22). Prace Chałasińskiego to pierwsze empiryczne badania społeczności śląskiej. Praca zawodowa nie była zasadniczym tematem badawczym, ale cały czas jej motyw przewijał się w wypowiedziach mieszkańców Murcek.

Wartością pracy niektórych grup zawodowych w okresie międzywojennym zajęli się współcześni historycy. M. Wanatowicz w swoich rozważaniach pokazuje etos pracy różnych grup inteligencji, jej różnice kulturowe oraz stosunki z robotniczą miejscową ludnością. Inteligencja była tą kategorią społeczną, której większość członków pochodziła spoza Śląska, szczególnie z terenów Galicji (M. Wanatowicz, 1986). A. Glimos-Nadgórska przedstawia w swym opracowaniu śląskich nauczycieli, specyfikę ich pracy na tym terenie, trudności, jakie z tego wynikały (A. Glimos-Nadgórska, 2000). Była to grupa zawodowa, która nie tylko kształciła dzieci i młodzież, ale również w dużym stopniu udzielała się społecznie. Wymagano od nauczycieli oprócz solidnej pracy także właściwej postawy moralnej. Miało to pozytywne strony, ale oznaczało też przyjęcie ustawy celibatowej, która wyeliminowała z rynku pracy nauczycielki-mężatki (A. Glimos-Nadgórska, 2000, s. 174—187).

Inne grupy zawodowe i ich praca nie były tak szczegółowo opisane. Jak już wspomniałam, problematyka śląska koncentrowała się wtedy na problemach narodowościowych, a problematyka pracy była na dalszym planie.

Górnicy i hutnicy a ich etos pracy

Ważną kategorią zawodową wszechstronnie badaną przez socjologów śląskich byli górnicy, a następnie hutnicy. To oni wszak stanowili „wiodącą siłę klasy robotniczej” w okresie realnego socjalizmu. Praca tych grup zawodowych miała wielkie znaczenie, gdyż po II wojnie światowej gwałtownie wzrosło zapotrzebowanie na węgiel, zarówno w Polsce, jak poza jej granicami. Przemysł na Śląsku poniósł mniejsze straty niż w innych regionach Polski, a w latach 1945—1946 większość zakładów przemysłowych, w tym kopalń, została odbudowana (J. Kokot, 1966, s. 67). Dlatego po odzyskaniu niepodległości ważne było zwiększenie wydobycia węgla i produkcji stali. O górnictwie i hutnictwie napisano wiele w prasie czy w materiałach publicystycznych, zanim powstały socjologiczne opracowania. Najczęściej pisano patetycznie w kontekście realizacji kolejnego planu bądź obchodów „Barbórki”¹. Miało to wymiar ekonomiczny i ideologiczny. Chodziło po pierwsze o podniesienie prestiżu zawodu i zwiększenie wydobycia, po drugie — o dowartościowanie fizycznej pracy robotników, którzy byli „wiodącą siłą”.

Znaczenie górnictwa i górników spowodowało, że byli przedmiotem zainteresowania i badań wielu nauk. Najwcześniej pracę górników, ich rekrutację do zawodu i realia pracy pod ziemią opisali etnografowie. M. Żywirska (1949) zebrała kilkanaście życiorysów górniczych, w których Ślązacy opisywali swoją drogę do zawodu. Doświadczenia zawodowe górników zaczynały się w okresie międzywojennym bądź wcześniej i związane były z okresem wielkiego kryzysu ekonomicznego i bezrobocia. Analiza treści życiorysów wskazuje, że najistotniejszymi podnoszonymi problemami były: rekrutacja do zawodu, często wymuszona trudnymi warunkami bytowymi rodzin; realia pracy zawodowej górnika; szacunek do pracy, nie tylko zawodowej, ale również pozazawodowej.

Instytucjonalizacja socjologii na Śląsku, jaką było powołanie w 1957 roku Komisji Socjograficznej (przekształconej ostatecznie w Zakład Badań Socjologicznych) w Śląskim Instytucie Naukowym w Katowicach, a w 1976 roku Instytutu Socjologii Uniwersytetu Śląskiego, rozpoczęła etap profesjonalnych badań socjologicznych², obejmujących dwie ważne grupy zawodowe: górników i hutników. Chronologicznie w badaniach tych można wyróżnić trzy okresy:

- 1) 1957—1976: prace prowadzone w Zakładzie Badań Socjologicznych ŚIN;
- 2) 1976—1989: badania realizowane w Instytucie Socjologii w okresie realnego socjalizmu;
- 3) badania realizowane w latach 90. XX wieku i aktualnie.

¹ „Trybuna Robotnicza” z 25—27 lipca 1953, 27 sierpnia 1953, 4 grudnia 1953; *Tak pracuje „Zabrze — Wschód”*. Oprac. literackie A. Galis. Warszawa 1949; M. Warneńska: *Serce kopalni „Anna”* [Biblioteka Przdowników Pracy nr 72], Warszawa 1951; M. Warneńska: *Słowo huty „Pokój”*. [Biblioteka Przdowników Pracy nr 57]. Warszawa 1951; W. Suchacka i K. Strzelecki: *Jadwiga Niewolik będzie pierwszym wytopiaczem*. [Biblioteka Przdowników Pracy nr 66]. Warszawa 1951.

² Działała również prężnie pracownia socjologiczna w Głównym Instytucie Górnictwa w Katowicach. Badania pracowni miały w większym stopniu charakter praktyczny.

W pierwszym okresie, w końcu lat 50. i w latach 60. ubiegłego wieku, powstało wiele opracowań dotyczących górników i hutników oraz specyfiki ich pracy (W. Mrozek, 1965; F. Adamski, 1966; P. Rybicki, red., 1963; J. Więcek, 1970; Z. Pucek, 1970). Jedną z najbardziej znaczących i obejmujących całokształt zagadnień związanych z wartością pracy była publikacja W. Mrozek (1965) o rodzinie górniczej. Autorka na podstawie badań 322 górników (z Czerwionki, Bogucic i Tychów) przeanalizowała wybór zawodu i kwalifikacje górnicze, więz z miejscem pracy, zespołem pracy, stosunek do własnego zawodu, pracę zawodową matki rodziny oraz kształcenie dzieci i wybór ich zawodu. Interesujący jest podjęty w monografii problem rekrutacji do zawodu górniczego. Motywy i okoliczności wyboru zawodu górniczego zależały w dużym stopniu od uwarunkowań mikrosocjalnych i makroekonomicznych. Tak więc dla starszych górników przeważającym powodem podjęcia pracy w górnictwie była trudna sytuacja materialna ich rodzin oraz grożące bezrobocie. Motywem podawanym najczęściej przez młodszych górników były zarobki (W. Mrozek, 1965, s. 101—103). Badania obejmowały rodowitych Ślązaków i górników napływowych. Autorka wskazywała na skomplikowane procesy integracji zawodowej osób pochodzenia napływowego. Z wypowiedzi górników można było wnioskować o występujących w miejscu pracy konfliktach etnicznych. Jednym z istotniejszych czynników wpływających na integrację osób napływowych były małżeństwa mieszane. Następnym podjętym w publikacji problemem były aspiracje dotyczące wykształcenia i zawodu dzieci. Autorka wskazuje na zmniejszające się już wówczas (koniec lat 50.) znaczenie dziedziczenia zawodu (W. Mrozek, 1965, s. 140).

Podobnie skonstruowana była praca F. Adamskiego (1966) dotycząca hutników. Autor przeprowadził badania w czterech hutach („B. Bieruta”, „Łabędy”, „Pokój” i „Kościszko”). Trzy z nich funkcjonowały w środowisku śląskim. Autor wskazał na dużą więz łączącą badanych hutników, dumę z wykonywanego zawodu oraz przywiązanie do zakładu pracy. Bardzo wysoki, szczególnie w hutach śląskich, był odsetek badanych, zadowolonych z wykonywanego zawodu. Byli to najczęściej hutnicy dziedziczący zawód po ojcach, i to oni wykazywali się wysokim etosem pracy (F. Adamski, 1966, s. 67). Jednak perspektywicznie dziedziczenie zawodu było kontynuowane w minimalnym zakresie (F. Adamski, 1966, s. 203—209).

W obydwu publikacjach pominiętym zupełnie obszarem etosu górniczej i hutniczej pracy były jej konotacje religijne. Wynikało to z uwarunkowań politycznych. Ówczesna władza usiłowała kreować górniczy i hutniczy etos pracy bez uwarunkowań religijnych. Zubożało to znacznie jej wymiar aksjologiczny, ponieważ pozbawiało możliwości odwoływania się do norm i wartości religijnych. Istotna była również w tym zawodzie dualizacja etosu pracy (U. Swadźba, 2001). Część religijnych tradycji była kontynuowana na gruncie rodzinnym i parafialnym. Piszą o tym w wydanych dużo później pracach I. Bukowska-Floreńska (1987; 2007) oraz W. Świątkiewicz (1997). Wskazują na to moje badania nad etosem pracy (U. Swadźba, 2001). Religijny wymiar górniczego oraz hutniczego etosu pracy był kontynuowany w środowisku autochtonicznym. Tam mieliśmy do czynienia

z przekazem pokoleniowym całego śląskiego systemu wartości. Niestety, badania socjologiczne nad górnikami, a także innymi grupami zawodowymi nie mogły uwzględnić tego wymiaru. Spowodowało to znaczne ich zubożenie.

Środowisko górnicze było przedmiotem badań w całym okresie realnego socjalizmu. Ze względu na forsowny rozwój przemysłu w województwie katowickim w latach 70. i 80. XX wieku występowało duże zapotrzebowanie na pracowników. Dostępna siła robocza na Śląsku i w Zagłębiu nie pokrywała tego zapotrzebowania. Problem rozwiązywała liczna migracja do województwa katowickiego osób z innych regionów kraju. Zwiększyła się liczba załóg hut i kopalń, w efekcie nie były one tak jednorodne. Również duża podaż robotniczych miejsc pracy powodowała ich deprecjację. W związku z tym mnożyły się problemy i konflikty w zakładach pracy.

Chronologicznie wyróżniony drugi etap obejmuje badania prowadzone przez pracowników Instytutu Socjologii Uniwersytetu Śląskiego. Podjęto wtedy systematyczne badania nad różnymi środowiskami zawodowymi. W 1979 roku zespół pod kierunkiem W. Jachera przeprowadził na zlecenie Katowickiego Zjednoczenia Przemysłu Węglowego badania socjologiczne na temat wprowadzania czterobrygadowego systemu pracy w górnictwie (W. Jacher, red., 1981). Ówczesne władze polityczne Polski zdecydowały się na wprowadzenie takiego systemu, aby zwiększyć wydobycie węgla. System był bardzo kontrowersyjny, ponieważ wprowadzał pracę w soboty i niedziele i łamał ustalony rytm wypoczynku. Od początku wywoływał opór wśród załóg górniczych. Badania socjologiczne wykazały, że postawy górników wobec tego systemu były krytyczne. Górnicy obawiali się przede wszystkim zmuszania do pracy w niedziele i ograniczenia życia rodzinnego (W. Jacher, red., 1987). Raport jak na tamte czasy był bardzo odważny i pokazywał negatywne strony decyzji władz. Spotkał się zresztą z nieprzychylnym przyjęciem ze strony władz. Oczywiście, nie można w nim było pokazać wszystkich przyczyn negatywnego przyjęcia „czterobrygadówki”. Chodziło bowiem o brak możliwości świętowania niedzieli i zdegradowanie jej do zwykłego dnia pracy. Również Kościół katolicki sprzeciwiał się tego typu rozwiązaniom. Pod hasłem „Niedziela jest boża i nasza” górnicy podczas pielgrzymki do Matki Bożej Piekarskiej manifestowali przywiązanie do wartości religijnych i świętowania niedzieli.

Efektom przeprowadzonych badań był tekst W. Jachera o etosie górnika polskiego (W. Jacher, 1984). Autor koncentrował się na motywach podejmowania pracy w tym zawodzie. Wskazał na występujące powszechnie w owym czasie zjawisko nadmiernej fluktuacji. Ta sytuacja wpływała fatalnie na etos pracy, który znacznie się obniżył. Co charakterystyczne, w tym tekście Autor wymienił religię jako czynnik mający duże znaczenie w etosie górniczej pracy (W. Jacher, 1984, s. 118).

Zespół pod kierunkiem W. Jachera w latach 80. XX wieku nadal prowadził badania nad postawami wobec pracy różnych grup zawodowych, w tym górników (W. Jacher, red., 1991). W opracowaniach dotyczących struktur i zachowań w przedsiębiorstwie przedmiotem badań stali się również górnicy dołowi. B. Klimiński (1991) zwrócił uwagę na upadający etos pracy górniczej. Badani górnicy

byli już amorficzną, nieidentyfikującą się z zawodem i kopalnią grupą zawodową. A. Bartoszek (1992) wskazywał na wpływ pracy zawodowej na osobowość pracowników huty. Z kolei z badań J. Bugiela (1990) z AGH w Krakowie nad załogami hutniczymi Nowej Huty, Warszawy i Rudy Śląskiej wynikało, że śląscy hutnicy, pomimo rozpadu etosu pracy w latach 80. byli jednak najbardziej przywiązani do pragmatycznych wartości pracy oraz katolickiej ideologii pracy.

Z tego okresu pochodzi też bardzo krytyczny artykuł dotyczący etosu pracy górników autorstwa ks. A. Suchonia (1992—1993). Autor pokazał w nim przyczyny rozpadu etosu górniczej pracy, których dopatruje się w systemie władzy. Bardzo odważnie opisał przyczyny niesprawiedliwości i dehumanizacji pracy górniczej. Jego analiza zawierała wątki religijne oraz ukazywała interwencyjną działalność Kościoła katolickiego w odbudowie etosu górniczej pracy.

Początek lat 90. minionego wieku to nowe problemy w górnictwie w związku z jego restrukturyzacją. Produkcja nastawiona na materiałochłonną i kapitałochłonną gospodarkę komunistyczną okazała się zbędna. Szczególnie dotyczyło to wydobywania węgla. W związku ze spadkiem popytu na węgiel i jego nadprodukcją konieczna stała się redukcja miejsc pracy i likwidacja nierentownych kopalń. Górnictwo przeżywało regres. Dlatego w 1993 roku podjęto program restrukturyzacji górnictwa węglowego, zmierzający do redukcji nadmiernego zatrudnienia (*Analiza i ocena przebiegu procesu restrukturyzacji...*; R. Ney, red., 2006).

Występujące wówczas problemy znalazły odzwierciedlenie w podejmowanych badaniach i analizach socjologicznych, które zaliczyłam do trzeciego okresu. Powstałe wtedy prace o tematyce górniczej można podzielić na te, które podejmowały problematykę restrukturyzacji Górnego Śląska i górnictwa (W. Błasiak, T. Nawrocki, M. Szczepański, 1994; M. Szczepański, red., 1994; M. Szczepański, 1997), oraz te, w których omawiano badania przeprowadzone w środowisku górniczym, pokazujące zmiany, jakie w nim zachodzą (K. Wódz, 1997; K. Faliszek, K. Łęcki, K. Wódz, 2001; U. Swadźba, 2000).

Pierwsza grupa prac traktuje ogólnie o problemach górnictwa i trudnościach, przed jakimi stają nie tylko poszczególne kopalnie i górnicy, ale także całe społeczności lokalne tracące rację bytu. Rodzi to problemy natury egzystencjalnej, ale również społecznej. M. Szczepański, autor jednego z esejów, wskazuje na to, że konieczny jest nowy etos pracy. Powinien on być oparty na tradycyjnym szacunku do pracy, lecz propagować nowoczesne wzory awansu zawodowego (M. Szczepański, 1994).

Pod kierunkiem K. Wódz przeprowadzone zostały badania w pięciu kopalniach na próbie 450 osób. Było to całościowe ujęcie problemów, przed jakimi stawali górnicy w procesie restrukturyzacji (K. Wódz, red., 1997; K. Faliszek, K. Łęcki, K. Wódz, 2001). Obejmowało ono następujące zagadnienia: psychospołeczny portret zbiorowości górników, strukturę systemu wartości, patriotyzm lokalny i poczucie solidarności grupowej, postawy górników wobec przemian ustrojowych i ich orientację polityczną oraz postawy wobec perspektyw utraty pracy. Badania wykazały, że praca zajmuje wysokie miejsce w systemie wartości badanych górników. Dotyczyło to również wykonywanej przez nich pracy, chociaż zda-

wali sobie sprawę, że nie ma ona już takiego prestiżu, jak kiedyś. Górnicy nastawieni byli na utrzymanie zajmowanej pozycji zawodowej i nie podejmowali działań na rzecz przekwalifikowania. Do takich samych wniosków doszłam w swoich badaniach przeprowadzonych nad śląskim etosem pracy, gdy przeanalizowałam wypowiedzi górników (U. Swadźba, 2000). Górnicy paradoksalnie mniej obawiali się utraty pracy niż inni mieszkańcy śląskich społeczności. Doprowadziło do tego silne lobby górnicze i system osłon socjalnych. Strategia życiowa większości górników to osiągnąć wiek emerytalny i potem dorywczo pracować.

Podsumowując badania socjologiczne przeprowadzone nad górnikiem, można zgodnie z wymienionymi okresami pokazać ewolucję postaw wobec tego zawodu, jak również zmieniający się etos pracy samej grupy zawodowej.

1. W pierwszym etapie mieliśmy do czynienia z idealizowanym i patetycznym etosem górniczym. Górnicy w tym okresie byli szczególnie dowartościowywani, zawód górnika był mitologizowany. Wynikało to z uwarunkowań ideologicznych. Przedstawianie etosu górniczej pracy miało jednak wymiar niepełny, ponieważ było odarte z uwarunkowań religijnych.

2. Lata 70. i 80. XX wieku to przedstawianie etosu pracy górniczej w mniej zmitologizowanej postaci. Ich etos pracy jest bardziej wykreowany i sztuczny, często tworzony na potrzeby władzy. Jednocześnie pokazywany jest rozpad etosu pracy i wyłaniające się trudności i konflikty w pracy.

3. Lata transformacji systemowej to odmitologizowanie górniczej pracy. Górnicy stają się jedną z grup zawodowych z podobnymi problemami jak każda. Przedstawione są różne uwarunkowania etosu pracy.

Analizując badania nad górniczym etosem pracy i tą grupą zawodową, należy stwierdzić, że są one najbardziej kompleksowe. Nie oznacza to jednak, że nie występują deficyty badawcze, zwłaszcza dotyczące aktualnie zachodzących w tej grupie zawodowej procesów.

Za najważniejsze deficyty uważam:

- brak sukcesywnie przeprowadzanych badań nad losami byłych górników, w tym emerytów; przechodzący na emeryturę górnicy to 45—50-letni mężczyźni; z oglądu socjologicznego i autopsji wynika, że różne są strategie życiowe byłych górników; oprócz podjęcia innych aktywności (np. politycznej, społecznej, religijnej) częste są przypadki wpadania w patologię i depresję;
- brak badań dotyczących zmian dokonujących się w społecznościach i osiedlach górniczych; takie procesy, jak zmiany struktur społecznych, zmiany prestiżu zawodów, awans społeczny dzieci górników, wymagają eksploracji;
- praktycznie niezbadane są aktualne stosunki pracy w górnictwie (np. zlecenie części prac podwykonawcom i konsekwencje tego dla stosunków pracy), motywacja do pracy, konflikty w kopalniach; o części tych problemów dowiadujemy się z mediów albo podczas katastrof w kopalniach; być może niektóre dałoby się zbadać pomimo oporu środowiska niechętnego ujawnianiu „kuchni” górniczej.

Wskazane deficyty badawcze to tylko najważniejsze propozycje badań nad sytuacją górników. Kompleksowe badanie tej grupy zawodowej jest zasadne, ponie-

waż górnicy wciąż stanowią pokaźny odsetek pracujących (7,6% w województwie śląskim)³. Panująca koniunktura gospodarcza może spowodować wzrost liczby zatrudnionych górników.

Etos pracy innych grup zawodowych

Inne grupy zawodowe nie doczekały się tak szczegółowych opracowań socjologicznych. Nie oznacza to jednak, że zupełnie nie przeprowadzono badań i syntez naukowych. Można wskazać kilka wiodących grup opracowań:

1) takie, w których etos pracy jest znaczącym problemem badawczym i jest on omawiany ogólnie bądź na przykładzie kategorii społeczno-zawodowych (inteligencja, robotnicy, bezrobotni);

2) takie, w których zasadniczym problemem badawczym jest etos pracy lub praca (w tym poszczególne elementy etosu pracy) na przykładzie różnych grup zawodowych;

3) takie, w których centralny jest inny problem badawczy, ale pojawia się problematyka etosu pracy.

Pierwsza grupa to opracowania omawiające kategorie społeczno-zawodowe oraz zawierające w swych treściach etos pracy. Jedną z najwcześniejszych jest praca L. Aleksy (1975) o inteligencji na Śląsku. Autor przeprowadził badania wśród lekarzy, nauczycieli, prawników, ekonomistów oraz inżynierów. Analiza pochodzenia społecznego inteligencji wykazała, że inteligencja techniczna wywodzi się z klasy robotniczej (czyli ludności miejscowej), natomiast prawnicy i lekarze mają pochodzenie napływowe. Badania wykazują wysoko uplasowany etos pracy i misję, jaką ma w swojej świadomości inteligencja. Należy podkreślić nowatorskość tej analizy, uwzględniającej inną grupę społeczno-zawodową niż robotnicy.

Wartością pracy wysoko kwalifikowanej kadry GIG-u zajęli się psychologowie (J. Szefer-Timoszenko, T. Stolorz-Raab, 1978). Autorki badań wskazały, że w tej grupie zawodowej istotne znaczenie mają autoteliczne wartości pracy. Badana inteligencja techniczna akceptuje i eksponuje społeczne cechy pracy oraz możliwość realizowania swojej osobowości poprzez pracę.

Robotnicy zawsze stanowili przedmiot zainteresowań socjologów. W. Mrozek w latach 80. ubiegłego stulecia podjęła badania nad rodziną robotniczą. W swej pracy odniosła się również do etosu pracy robotników (W. Mrozek, 1987). Autorka wiele analiz poświęca górnikom, ale bada także inne kategorie zawodowe. Wskazuje na upadający etos pracy wraz wchodzeniem na rynek pracy młodych kategorii robotników. Podkreśla fakt, że młode pokolenie robotników ceni bardziej

³ Dane liczbowe: 1 543 315 — pracujący w gospodarce narodowej w województwie śląskim, 117 039 — zatrudnieni w górnictwie, co daje 7,6%. Źródło: „Rocznik Statystyczny Województwa Śląskiego 2007”. www.stast.gov.pl/katow.

czas wolny niż pracę (W. Mrozek, 1987, s. 93). Opracowanie W. Mrozek nawiązuje często do jej wcześniejszych badań i pokazuje zmiany, jakie zachodziły w środowisku robotniczym. Również inni autorzy podejmują problematykę robotniczej pracy. W. Świątkiewicz (1984) zajął się stylem życia i uczestnictwem w kulturze wybranych kategorii zawodowych klasy robotniczej i inteligencji, a E. Janowska (1984) pracą zawodową kobiet.

W latach 90. XX wieku pojawiła kategoria bezrobotnych. Podjęte badania najczęściej dotyczyły wpływu bezrobocia na sytuację psychospołeczną tej grupy. Są jednak opracowania, które miały w swym zamierzeniu analizę etosu pracy tej grupy (*Życie codzienne...*, 1992). Praca jako wartość znajduje uznanie u tych z bezrobotnych, którzy mają kwalifikacje zawodowe, wcześniej pracowali, a utratę pracy traktują jako krzywdę. Występuje spory odsetek bezrobotnych, dla których praca nie jest dobrem pożądanym. Wykonywanie jej odczuwają jako karę, równocześnie posiadając niskie kwalifikacje mają zbyt wygórowane żądania dotyczące warunków pracy i płacy (*Życie codzienne...*, 1992, s. 68—69).

Badania nad etosem pracy różnych grup i kategorii zawodowych innych niż górnicy kończą się w połowie lat 90. Godne zainteresowania stały się wtedy inne pola badawcze, jak region, stosunki etniczne, religijne. Były to problemy wcześniej nie badane i dlatego socjologowie śląscy podjęli się ich eksplorowania.

Drugą grupę prac rozpoczynają badania realizowane w Zakładzie Badań Socjologicznych Śląskiego Instytutu Naukowego w latach 60. XX wieku (E. Kasprów, 1972; A. Żygulska, J. Żygulski, 1977). Dotyczyły one innych niż górnicy grup zawodowych. W latach 70. i 80. w Instytucie Socjologii Uniwersytetu Śląskiego przeprowadzono badania, których efekty były przedstawione w publikacjach pod redakcją J. Sztumskiego (1978), W. Mrozek (M. Leśnikowski, 1979; A. Radziejewicz-Winnicki, 1979; M. Michalczyk, 1979; W. Stasiński, 1979). Zajęto się fluktuacją załóg, postawami wobec pracy i absencją jako aktualnymi wtedy problemami świadczącymi o etosie pracy. Badania zespołu W. Sztumskiego wskazywały na problemy z realizacją tego etosu (K. Ciarkowski, 1978; M. Gramlewicz, 1978; B. Zagórska, 1978).

Najbardziej obszerne badania nad różnymi grupami zawodowymi zrealizował zespół pod kierownictwem W. Jachera (1979; 1980; 1985; 1988; 1992a; 1992b). Dotyczyły one problemów pojawiających się w zakładach pracy działających w realnym socjalizmie lat 80. i ujawniającemu się wówczas kryzysowi. Dwa opracowania powstałe jeszcze w latach 70. podejmują ogólne problemy etosu pracy (W. Jacher, red., 1979; 1980). W. Jacher (1979) rozważa problemy stosunków międzyludzkich i jakość tych stosunków. Autor zajmuje się głównie stosunkami pracowniczymi i wskazuje, jakie czynniki wpływają na złą jakość stosunków międzyludzkich, które kreują etos pracy.

Podstawowym problemem w zakładach pracy okresu realnego socjalizmu była wysoka fluktuacja oraz mała wydajność pracy. Zespół pod kierunkiem W. Jachera podjął się udzielenia odpowiedzi na pytanie, jakie czynniki wpływają na efektywność pracy oraz w jaki sposób ją mierzyć. Na takie pytanie odpowiedział w swoim artykule A. Bartoszek (1985). Autor skonstruował model teoretyczny czynni-

ków wpływających na efektywność i wydajność pracy. Zwrócił uwagę na znaczenie wpływu całego układu społecznego na motywowanie pracowników do pracy (A. Bartoszek, 1985, s. 99—100).

Dwie publikacje wydane w latach 90. również podejmowały w pewnym zakresie problem etosu pracy, ponieważ dotyczyły zachowań pracowniczych (W. Jacher, red., 1992a, 1992b). Pierwsza z nich dotyczyła integracji w zakładzie pracy (W. Jacher, red., 1992a). Przedstawione artykuły miały charakter teoretyczny i są refleksją na temat socjologii pracy i procesów zachodzących w zakładzie pracy. Autorzy proponują nowe strukturalno-funkcjonalne bądź systemowe rozwiązania, które potrafią obiektywnie analizować siły i mechanizmy działające w przedsiębiorstwie. Druga z prac podejmuje problemy pojawiające się na początku lat 90., jak restrukturyzacja województwa katowickiego, którym zajął się W. Jacher (1988), internalizacji postaw wobec pracy (B. Klimiński, 1988) czy najbardziej palący problem bezrobocia (L.A. Gruszczyński, 1988). Autor ostatniego z artykułów oprócz traktowania bezrobocia z punktu widzenia makrospołecznego podejmuje też problem bezrobocia z punktu widzenia pracownika i jego motywacji do pracy. Tego typu działania są wskaźnikiem etosu pracy.

Przytoczone badania socjologiczne zespołu, chociaż niepodejmujące wprost problematyki etosu pracy, wskazują na jego rozpad w warunkach realnego socjalizmu. Autorzy nie ograniczyli się tylko do mikrostrukturalnych (tkwiących w badanych przedsiębiorstwach) uwarunkowań. W konkluzjach podsumowujących badania wskazują na makrospołeczne i systemowe przyczyny takiego stanu rzeczy. Można więc uznać, że pomimo ograniczeń politycznych wskazali na właściwy kierunek przemian.

W latach 90. warunki społeczno-polityczne sprzyjały temu, aby przedstawić etos pracy we wszystkich możliwych aspektach. Podjęłam się badań nad śląskim etosem pracy (U. Swadźba, 2001). Badania były zrealizowane w 1999 roku wśród 350 osób pracujących w trzech miejscowościach: Kochłowicach, Murckach i Wyrach. Po wszechstronnej analizie historycznej dotyczącej kształtowania się śląskiego etosu pracy, uwzględniającej aspekty religijne i rolę Kościoła katolickiego, przedstawiłam zawłaszczenie śląskiego etosu pracy przez władze komunistyczne i jego „dualizację”. Zrealizowane badania empiryczne obejmowały problematykę obrazu śląskiego etosu pracy w świadomości badanych, pracę jako wartość (praca jako wartość autoteliczna i instrumentalna, cechy pracy, wartości i normy jako wyznaczniki etosu pracy) oraz zagadnienie strategii działania jako elementu etosu pracy (U. Swadźba, 2001, s. 138—214). Wykazały one, że w nowej sytuacji restrukturyzacji odbudowuje się etos pracy, który szczególnie jest udziałem młodego pokolenia. Sprzyjało temu między innymi rosnące wtedy bezrobocie (U. Swadźba, 2001, s. 214—221).

Trzecia grupa prac obejmuje inne zagadnienia niż etos pracy, ale ociera się o tę problematykę. W latach 1977—1981 J. Sztumski i J. Wódz (1984; 1989) przeprowadzili badania w 12 zakładach pracy. Był to okres, kiedy występowały ostre konflikty i rodziła się „Solidarność”. Ten ostatni problem ze względu na panujące wówczas ograniczenia społeczno-polityczne nie jest uwzględniany. Poruszone są jednak zagadnienia rozpadu etosu pracy w warunkach realnego socjalizmu

i uwarunkowań mikrostrukturalnych dotyczących tego rozpadu. Dwa najnowsze opracowania z lat 90. pod redakcją M. Bugdola, W. Jachera i J. Szpintera (1996, 1998) wskazują natomiast na istotną rolę kapitału ludzkiego, którym dysponują przedsiębiorstwa w zarządzaniu jakością. Kapitał ten zawiera również etos pracy. Zaczęto sobie uświadamiać, że to ludzie są kapitałem firmy. Oznacza to, że w zarządzaniu firmą należy tak działać, żeby pracownika nie zinstrumentalizować. Istotne jest uwzględnianie wartości kulturowych otoczenia firmy. Nowe podejścia w badaniach, nie dotyczących bezpośrednio etosu pracy, uwzględnia w dużym stopniu jego znaczenie.

Etosowi pracy jest poświęcona najnowsza publikacja pod moją redakcją (U. Swadźba, red., 2007). Praca i jej wartości są jednym z elementów analizy. Zostały przedstawione wraz z całym stylem życia. Szczególnie interesującą kategorią społeczną, dla której praca stanowi coraz większą wartość, są młode wykształcone śląskie kobiety. Oznacza to pokoleniową zmianę w społecznościach śląskich (U. Swadźba, 2007).

Zakończenie

Przedstawiając badania nad etosem pracy na Śląsku, należałoby dokonać oceny tego dorobku i wskazać deficyty badawcze:

- w okresie realnego socjalizmu badania nad pracą i etosem pracy różnych grup zawodowych należały do najbardziej intensywnych spośród wielu subdyscyplin socjologii; dotyczyło to szczególnie grupy zawodowej górników, którzy są chyba jedną z najbardziej przebadanych grup zawodowych w Polsce;
- problematyka pracy i jej etosu realizowana była w aspekcie efektywności, fluktuacji, absencji, wartości pracy, postaw wobec pracy, integracji i dezorganizacji zespołów pracowniczych; z tych aspektów można było wnioskować o etosie pracy;
- nie była podejmowana z powodów ideologicznych problematyka religijna w kontekście etosu pracy, szczególnie górniczej; zubożyło to znacznie realizowane badania, a podejmowane obecnie próby rekonstrukcji tej problematyki nie są w stanie przedstawić w całości tematu;
- pomijana była lub pomniejszana problematyka konfliktów w załogach pracowniczych, w tym konfliktów etnicznych; niektóre z tych problemów nieśmiało pojawiały się pod koniec okresu realnego socjalizmu;
- w okresie lat 90. XX wieku etos pracy, szczególnie górników, doczekał się wnikliwszych opracowań; badania te nie były już obciążone balastem ideologicznym i analiza etosu pracy i jego przemian jest całościowa; uwzględnia zarówno warstwę religijną, jak i etniczną.

Restrukturyzacja województwa katowickiego przyniosła wielkie zmiany w strukturze gospodarczej i społecznej. Zmniejszyło się znaczenie przemysłu cięż-

kiego, w szczególności górnictwa. Zatrudnienie w przemyśle spadło z 729,4 (1990 rok, województwo katowickie) do 586 692 (2006 rok, województwo śląskie)⁴. Wzrosło zatrudnienie w usługach (2006 rok — 57,4%)⁵. Powstało wiele nowych zawodów i specjalności. Pojawiły się sprzeczności i konflikty w istniejących czy też powstających firmach. Przykładem jest praca wykonywana przez firmy usługowe w kopalniach lub konflikty w sieci handlowej Tesco. Można było o nich słyszeć z przekazów medialnych. Te problemy nie były przedmiotem analiz socjologicznych. Dlatego uważam, że bardzo wiele jest do nadrobienia w zakresie badań socjologicznych nad etosem pracy różnych grup zawodowych.

1. Ważne jest powtórzenie badań nad górnictwem i górnikami (problematyka badawcza została przedstawiona wcześniej). Kompleksowe badania były realizowane 10 lat temu i od tego czasu nastąpiło wiele zmian w tym sektorze.

2. W związku ze spadkiem bezrobocia i zwiększeniem popytu na pracowników niektórych branż nad ich podażą wystąpiły problemy, które znane były w okresie realnego socjalizmu, jak fluktuacja, absencja, porzucanie pracy. Wpływa to negatywnie na etos pracy niektórych grup zawodowych, jak np. budowlańców. Te „nowe” zjawiska wymagają badań i opracowań.

3. Powstało wiele nowych firm, jak wielkie sieci handlowe Auchan, Tesco, Carrefour, Biedronka. Te sieci zatrudniają tysiące pracowników. Praktycznie brak badań nad etosem pracy, wartościami pracy, postawami wobec pracy pracowników. Media ujawniają występujące konflikty w tych firmach, tymczasem brak rzetelnych badań socjologicznych. Deficyt takich badań wynika również z niechęci kierownictwa do ujawniania wszelkich nieprawidłowości.

4. W wielu małych firmach (handlowych, usługowych) pracują migranci oraz polscy pracownicy o niskich kwalifikacjach. Często ich praca wynika z braku innych możliwości zatrudnienia. Są wykorzystywani i pracują niezgodnie z przepisami. Powstaje pytanie, jakimi motywami kierują się podejmując pracę, jaka jest dla nich wartość pracy?

5. Generalnie istotne jest wskazanie ogólnych kierunków zmian etosu pracy, przekształceń jakościowych w jego cechach konstytutywnych. Ważne jest udzielenie odpowiedzi na następujące pytania: Jakie czynniki decydują o zmianach w etosie pracy? W jakim kierunku zmienia się etos pracy różnych kategorii wiekowych, wykształcenia (młodej generacji, osób z wyższym wykształceniem)? Jaka rolę odgrywa czas wolny? Czy następuje przejście od etosu tradycyjnego do komunikatywnego?

Wymienione tu zostały najistotniejsze płaszczyzny badań etosu pracy. Z pewnością można znaleźć jeszcze więcej pytań badawczych i możliwości realizacji badań. Etos pracy podlega bowiem ewolucji, tak jak zmieniają się uwarunkowania makrospołeczne, które w decydujący sposób zmieniają jego cechy konstytutywne.

⁴ „Rocznik Statystyczny Województwa Katowickiego 1991”; „Rocznik Statystyczny Województwa Śląskiego 2007”.

⁵ „Rocznik Statystyczny Województwa Śląskiego 2007” (www.stat.gov.pl/katow) oraz obliczenia własne.

Literatura

- Adamski F., 1966: *Hutnik i jego rodzina. Badania nad środowiskiem zawodowym hutnika oraz składem i typem rodziny hutniczej*. Katowice: Wydawnictwo „Śląsk”.
- Aleksa L., 1975: *Inteligencja na Śląsku*. Katowice.
- Analiza i ocena przebiegu procesu restrukturyzacji zatrudnienia górnictwa węgla kamiennego w latach 1990—1997*. Katowice 1998.
- Bartoszek A., 1985: *Związki wydajności z efektywnością pracy w aspekcie jej pomiaru*. W: W. Jacher, red.: *Socjologiczne mierniki efektywności pracy*. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- Bartoszek A., 1992: *Środowisko pracy a rozwój zawodowy i osobowość pracowników przemysłu*. W: W. Jacher, red.: *Spółeczność zakładu pracy*. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- Bugdol M., Jacher W., Szpinter J., red., 1996: *Zarządzanie jakością*. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- Bugdol M., Jacher W., Szpinter J., red., 1998: *Polityka jakości polskich przedsiębiorstw w dobie integracji europejskiej*. Racibórz—Wiedeń.
- Bugiel J., Burkiewicz M., Haber L.H., Pawnik W., 1990: *Praca jako wartość w świadomości załogi przedsiębiorstwa przemysłowego*. Kraków.
- Bukowska-Floreńska I., 1987: *Spółeczno-kulturowe funkcje tradycji w społecznościami industrialnych Górnego Śląska*. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- Błasiak W., Nawrocki T., Szczepański M.S., 1994: *Górny Śląsk 2005. Scenariusz restrukturyzacji*. Katowice: Ośrodek Badań Społeczno-Kulturowych TZK.
- Bukowska-Floreńska I., 2007: *Rodzina na Górnym Śląsku*. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- Chałasiński J., 1935: *Antagonizm polsko-niemiecki w osadzie fabrycznej „Kopalnia” na Górnym Śląsku*. Warszawa: Dom Książki Polskiej.
- Ciarkowski K., 1978: *Analiza fluktuacji załogi Fabryki Kotłów Przemysłowych „FAKOP” w Sosnowcu w latach 1970—1974*. W: J. Sztumski, red.: *Z problemów socjologii przemysłu*. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- Faliszek K., Łęcki K., Wódz K., 2001: *Górnicy. Zbiorowości górnicze u progu zmian*. Katowice: Wydawnictwo „Śląsk”.
- Glimos-Nadgórska A., 2000: *Polskie szkolnictwo powszechne województwa śląskiego (1922—1939)*. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- Gramlewicz M., 1978: *Postawy wobec pracy załogi Rybnickich Zakładów Wytwarzania Metalowych „Huta Silesia”*. W: J. Sztumski, red.: *Z problemów socjologii przemysłu*. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- Gruszczyński L.A., 1992: *Socjologia wobec bezrobocia. Kilka refleksji wstępnych*. W: W. Jacher, red.: *Metodologiczne problemy badań zachowań pracowniczych*. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- Jacher W., 1979: *Stosunki międzyludzkie*. W: Tenże: *Człowiek i praca. Alfabet wiedzy o pracy ludzkiej*. Opole.
- Jacher W., 1980: *Praca i kultura — refleksje socjologiczne*. „Zaranie Śląskie”, z. 1.
- Jacher W., 1984: *Refleksje socjologiczne o etosie górnika polskiego*. „Górnośląskie Studia Socjologiczne”, T. 16.

- Jacher W., 1992: *Spoleczna przestrzeń restrukturyzacji w przedsiębiorstwach województwa katowickiego*. W: W. Jacher, red.: *Metodologiczne problemy badań zachowań pracowniczych*. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- Jacher W., red., 1981: *Socjologiczne aspekty wprowadzania czterobrygadowego systemu pracy w górnictwie węgla kamiennego*. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- Jacher W., red., 1985: *Socjologiczne mierniki efektywności pracy*. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- Jacher W., red., 1988: *Metodologiczne problemy badań struktur i procesów społecznych w przedsiębiorstwie*. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- Jacher W., red., 1991: *Analiza struktur i zachowań w przedsiębiorstwie*. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- Jacher W., red., 1992a: *Metodologiczne problemy badań zachowań pracowniczych*. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- Jacher W., red., 1992b: *Spoleczność zakładu pracy*. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- Jankowska E., 1984: *Praca zawodowa kobiet w ujęciu teorii stratyfikacji społecznej*. W: W. Mrozek, red.: *Z badań nad problematyką socjologii zawodu*. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- Kasprów E., 1972: *Czynniki adaptacji kobiet do zawodów tradycyjnie męskich*. „Górnośląskie Studia Socjologiczne”, T. 10.
- Klimiński B., 1991: *Hierarchia wartości i postawy górników wobec pracy*. W: W. Jacher, red.: *Analiza struktur i zachowań w przedsiębiorstwie*. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- Klimiński B., 1992: *Internalizacja postaw wobec pracy*. W: W. Jacher, red.: *Metodologiczne problemy badań zachowań pracowniczych*. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- Kokot J., 1966: *Przemiany gospodarcze na Śląsku w latach 1945—1955*. Opole.
- Kossak-Szczucka Z., 1932: *Nieznany kraj*. Warszawa.
- Kossak-Szczucka A., 1981: *W kraju pracy*. W: W. Janota, oprac.: *Z czarnego kraju. Górny Śląsk w reportażu międzywojennym*. Katowice.
- Leśnikowski M., 1979: *Wybrane aspekty adaptacyjne zakładu pracy*. „Górnośląskie Studia Socjologiczne”, T. 13.
- Michalczyk M., Szafron E., 1979: *Postawy robotników wielkoprzemysłowych wobec pracy, zawodu, wykształcenia*. „Górnośląskie Studia Socjologiczne”, T. 13.
- Morcinek G., 1947: *Wyrąbany chodnik*. Cieszyn.
- Morcinek G., 1981: *Biedaszyby na Śląsku*. W: W. Janota, oprac.: *Z czarnego kraju. Górny Śląsk w reportażu międzywojennym*. Katowice.
- Mrozek W., 1965: *Rodzina górnicza. Przekształcenia społeczne w górnośląskim środowisku górniczym*. Katowice: Wydawnictwo „Śląsk”.
- Mrozek W., 1987: *Górnośląska rodzina robotnicza w procesie przeobrażeń*. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- Ney R., 2006: *Strategia restrukturyzacji górnictwa węgla kamiennego. Doświadczenia i prognozy*. Kraków: Wydawnictwo IGSMiE PAN.
- Pucek Z., 1970: *Atrakcyjność zawodu górniczego na tle życzeń zawodowych i oświatowych dążeń młodzieży szkolnej Rybnickiego Okręgu Węglowego*. „Górnośląskie Studia Socjologiczne”, T. 8.
- Radziewicz-Winnicki A., 1979: *Płynność kadr w przemyśle a racjonalny system wprowadzania do pracy*. „Górnośląskie Studia Socjologiczne”, T. 13.

- Rybicki P., 1938: *O badaniu socjograficznym Śląska*. Katowice.
- Rybicki P., red., 1963: *Badania nad osiedlami górniczymi*. „Górnośląskie Studia Socjologiczne”, T. 1.
- Stasiński W., 1979: *Struktura społeczno-demograficzna załogi a jej fluktuacja (analiza statystyczna)*. „Górnośląskie Studia Socjologiczne”, T. 13.
- Suchoń A., ks., 1992—1993: *Stan etosu pracy górnika śląskiego w okresie rządów totalitarnych*. „Śląskie Studia Historyczno-Teologiczne”, T. 25/26.
- Swadźba U., 2000: *Górnicy w procesie reform. Orientacje i strategie zawodowe*. W: S. Partycki: *Społeczna gospodarka rynkowa w Polsce*. Lublin: UMCS.
- Swadźba U., 2001: *Śląski etos pracy. Studium socjologiczne*. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- Swadźba U., 2007: *Czy praca jest ważna dla rybniczian?* W: U. Swadźba, red.: *Praca, rodzina, obowiązki, czas wolny, czyli o stylu życia mieszkańców Rybnika*. Katowice: Gnome.
- Swadźba U., red., 2007: *Praca, rodzina, obowiązki, czas wolny, czyli o stylu życia mieszkańców Rybnika*. Katowice: Gnome.
- Szczyptański M.S., 1997: *Opel z górniczym pióropuszem. Restrukturyzacja województwa katowickiego 1989—1996*. Katowice: Wydawnictwo „Śląsk”.
- Szczyptański M.S., red.: 1994: *Górnicy górnośląscy — ludzie zbędni, ludzie luźni? Szkice socjologiczne*. Kraków—Katowice: Wydawnictwo AMP.
- Szefer-Timoszenko J., Stolorz-Raab T., 1978: *Wartość pracy zawodowej w środowisku wysoko wykwalifikowanej kadry technicznej*. W: J. Szefer-Timoszenko, red.: *Wartość pracy zawodowej*. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- Szramek E., 1934: *Śląsk jako problem socjologiczny. Próba analizy*. Katowice.
- Sztumski J., red., 1978: *Z problemów socjologii przemysłu*. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- Sztumski J., Wódz J., 1984: *Z problematyki konfliktów społecznych i dezorganizacji społecznej*. Wrocław: Ossolineum.
- Sztumski J., Wódz J., red., 1989: *Problemy socjologiczne aglomeracji wielkoprzemysłowej Górnego Śląska*. Wrocław: Ossolineum.
- Świątkiewicz W., 1984: *Ciągłość i zmiana stylu życia wybranych kategorii zawodowych klasy robotniczej i inteligencji*. W: W. Mrozek, red.: *Z badań nad problematyką socjologii zawodu*. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- Świątkiewicz W., 1997: *Tradycja i wybór. Socjologiczne studium religijności na Górnym Śląsku*. Katowice—Wrocław.
- Wanatowicz M.W., 1986: *Inteligencja na Śląsku w okresie międzywojennym*. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- Weber M., 1994: *Etyka protestancka a duch kapitalizmu*. Lublin.
- Więcek J., 1970: *Przemiany w strukturze załóg dołowych kopalni węgla kamiennego „Murcki” i „Dębieńsko” w latach 1958—1964*. „Górnośląskie Studia Socjologiczne”, T. 8.
- Wódz K., 2001: *Górnicy. Zbiorowości górnicze u progu zmian*. Katowice: Wydawnictwo „Śląsk”.
- Wódz K., red., 1997: *Górnicy wobec wyzwań restrukturyzacji. Raport z badań w województwie katowickim*. Katowice.
- Zagórska B., 1978: *Absencja w przemysłowym zakładzie pracy jako przedmiot badań socjologicznych*. W: J. Sztumski, red.: *Z problemów socjologii przemysłu*. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.

Życie codzienne bezrobotnych w regionie Górnego Śląska. Warszawa 1992.

Żygulska A., Żygulski J., 1972: *Problem fluktuacji załóg przemysłowych na przykładzie województwa katowickiego.* „Górnośląskie Studia Socjologiczne”, T. 10.

Żywirska M., oprac., 1949: *Życiorysy górników.* Katowice.